

Четвертий вимір. Черлене ВИНО

В історичному романі «Четвертий вимір» ідеться про середину XIX століття, коли українська зброя мовчала, незалежність було втрачено, але молоді митці й інтелектуали заснували таємну політичну організацію, що ставила за мету відродження України. В центрі сюжету - життя українського математика, юриста і громадського діяча Миколи Гулака, який разом з Миколою Костомаровим заснував Кирило-Мефодіївське братство. Після арешту він, на відміну від Костомарова, відмовився засудити свою просвітницьку роботу й три роки провів у засланні в одиночній камері Шліссельбурзької фортеці в Петербурзі.

«Черлене вино» - роман про оборону Олеського замку 1431 року, коли польський король Ягайло взяв в облогу Луцьк. Захисники розуміють, що бій не рівний, але готові стати на смерть, щоб зостатися в історичній пам'яті лицарями, а не боягузами.

неканонічний канон:

● **РОМАН ІВАНИЧУК.** Четвертий вимір.

Черлене вино

● РОМАН ІВАНИЧУК. Четвертий вимір.

Черлене вино

вісбл

Київ · 2024

НЕКАНОНІЧНИЙ КАНОН:

Коли міркуєш про канон української літератури, у пам'яті спливають лише кілька прізвищ зі шкільної програми — Шевченко, Франко, Нечуй-Левицький... Хоча насправді цей перелік значно ширший та різноманітніший.

Перед вами серія «Неканонічний канон», за допомогою якої ми хочемо поговорити про всіх тих, кого не знали, чиї тексти ми читали, не розуміючи контексту тогочасної реальності. Перед вами серія, покликана перевідкрити знайомих незнайомців. У ній ви знайдете цілий спектр українських авторів та їхніх творів — від Підмогильного і Багряного до Хвильового та Йогансена, від вишуканого інтелектуального роману до динамічного пригодницького, від новаторської урбаністичної прози до психологічних текстів.

Кожен текст супроводжується ключами для прочитання від українських літературознавців. Вони розкажуть, на що варто звернути увагу, і допоможуть подивитися на твори українських класиків по-новому.

Ключ до розуміння тексту:

ТАЄМНЕ БРАТСТВО, МЕЧ І МАНУСКРИПТ

«Черлене вино» і «Четвертий вимір» виразно означають хронологічні рамки історичної прози Романа Іваничука.

Сюжет за сюжетом, починаючи від першої половини XV століття, він пильно вдивляється в минувшину, допевняючися тягlosti національної пам'яті після всіх збройних поразок, зрад і втрат.

Як ми зуміли зостатися самими собою, коли впали твердині й замки, зникли пантеони й зрівнялися з землею могили полеглих лицарів? Його цікавить ідея «меча й мислі»: у спогадах «Дороги вольні і невольні» наголошує, що рятівним для українців якраз і стало «національне вміння моментально міняти вогнепальну зброю на зброю мислі»^[1]. «Черлене вино» — про оборону Олеського замку 1431 року, коли польський король Ягайло взяв в облогу Луцьк, а захисники Олеської твердині під орудою Івашка Преслужича з Рогатина вели нерівний бій. Львів кінця XVI — початку XVII століття став місцем дії «Манускрипту з вулиці Руської», епоха Хмельниччини інтерпретується в «Мальвах», а вже ближчим часам, добі Шевченка й Франка, присвячені «Четвертий вимір» і «Шрами на скалі».

Програна битва не завжди обертається поразкою, не лише мечі й списи визначають долю нації. Головними героями «Черленого вина» постають такі люди слова, митці й літописці. Доля ставить їх перед страхітливим вибором між гідністю й творчістю, між самозреченням і самоздійсненням, і, як видається, будь-який шлях прирікає на втрати й поразки. Чого як чого, а однозначних оцінок Іваничук своїм читачам запропонувати не годен. У центрі романної дії — скоморох Арсен. Не довчився в Ягеллонському університеті, бо «схизматам» заборонили жити в бурсі, заробляє грою на гусях, але коли закохався в боярську доньку красуню Орісю, одразу болісно відчув свій власне напівжебрацький статус.

У нього перед очима кілька зразків того, як митці співіснують із сильними світу сього. Симеон Владика розписує католицькі храми, різьбить оздоби й майструє вигадливі вітражі, поставивши мистецтво над усе. Його ж найталановитіший учень піти дорогою вчителя не зміг чи не захотів. Чудового маляра Яцька Русина Арсен зустрічає в корчмі

обідраним п'яним злидарем, котрий називає себе Агасфером. Аби стати визнаним художником, він, повернувшись з Кракова додому, мусив намалювати кілька замовних речей. Маляр уже розписував Вавель, слава випереджала його на всіх шляхах, тож позувати Русинів хотіли всі можновладці. Архієпископові сподобався і вираз обличчя, й постава, і пишний одяг на портреті: «Тонкий ніс із сплющеними ніздрями, на думку архієпископа, підкреслював його вольовитість. Схвалив теж святий моє вирішення лінії рук: складені до молитви, вони не сходилися долонями — отак кинеться і увіп'ється ними комусь у горло. Тільки вуха... Я їх викінчував в останню чергу. Ті великі з напухлими мочками клаповислі вуха надавали натурі звірячого виразу, і коли я вималював їх з найдрібнішою достовірністю аж до бородавки, що відтягала ліву раковину вниз, архієпископ, глянувши, позеленів від прихованої люті, злодійкувато позирнув на каноніка, який був присутній на всіх сеансах, чекаючи від нього допомоги в цій делікатній ситуації. “Świetnie, świetnie, — уклонився канонік, — тільки пан маляр, очевидно, не знає того, що портрет буде висіти з правого боку олтаря у катедрі, і є певні, прийняті католицькою церквою, канони іконопису... — Він показав на лубочний образок, що висів на стіні: святий Йосиф укланув перед немовлям, наставивши правильне, без жодного згину маленьке вушко. — Деякі елементи іконопису повинен запозичити пан маляр...” — “Przecież po...” — вдоволено хитнув головою Одровонж. Я послухався, підмалював Йосифові вуха й подався з портретом додому».

Але далі художник втратив злагоду з самим собою, його «мордувало сумління» за «одверту паскудну зраду своєму пензлеві». І думалося про пам'ять, яку по собі зоставить, адже колись дізнаються про злочини святенника і звинуватять майстра в неприкритій брехні. Врешті Русин перемальовує картину, повертаючи «свинячі вуха» портретованого.

Це означало крах кар'єри, відречення від свого дару — і страхітливу долю гнаного й споневаженого жебрака. Коли Яцько Русин помер, усіма забутий, світ того не помітив, як не помітив і втрати ненаписаних картин. А благополучний і успішний Симеон Владика відчув себе спустошеним цією втратою, бо обірвався ланцюг мистецького передання, бо нема кому продовжити ним самим зроблене. Етичне

й естетичне, людське й мистецьке тут нерозривно переплетене, зрада пензлеві водночас бачиться і зрадою правді. Сама по собі відмова від правди, знаємо, далеко не завжди означає поразку художника; здається, Русин знов малює реалістичні вуха найперш тому, що хоче повернути собі людську гідність. Бо не можна залишатися творцем, втративши самоповагу, зневажаючи себе самого. Так, не зрадив своєму хистові, але й утвердити його не зміг. Йдеться найперш про межу компромісу, і ця страхітлива риска може стати згубною як для таланту художника, так і для самого його фізичного існування.

Арсена раз у раз пригнічують нагадування про те, що мандрівні музики — то, власне, жебраки, люди без коріння й осідку. На струни падають зароблені дзвінки монети, однак далі порога господарі співців не пускають. У скоморохів ніби є своя цехова тожсамість, відчуття належності до гурту. Але ж творчість передбачає свободу самовияву, а якраз її Арсенові повсякчас і бракує. Йому гірко брати зароблений гріш із рук батька своєї коханої, однак горда відмова означає зневагу до товаришів по ремеслу. Зрештою вони просять Арсена покинути їх, бо сумна лірика його пісень — не для заробітку, замовникам потрібні веселі розваги. Схоже, це безвихідь, і митці нічого не важать у протистоянні з можновладцями.

Роман Іваничук має відвагу сказати, що під чужою владою, без власної держави, національна культура не може повноцінно розвиватися.

(Що як що, а цензурні переслідування сімдесятих років романіста в тому ох як упевнили.) Зрештою, ця драматична колізія у вітчизняному письменстві не нова: Іваничук, власне, розвиває мотиви «Оргії» Лесі Українки: не спокушайся чужими лаврами, бо втрадиш прихильність музи, бо не можна зберегти свій дар, коли підлаштовуєшся під смаки замовників. Фінал драми «Оргія» трагічний, співець Антей задушився струною зі словами «Товариші, даю вам гарний приклад». При кінці ХХ століття вже звучить інший наголос. Замість гусел Арсен бере в руки зброю, воліє героїчний чин, а не пристосуванство. Дипломатичні й політичні хитрощі виявилися марними, хоча власник замку навіть віддав єдину улюблену доньку заміж за нелюба, сподіваючися на збройну підтримку. Жертва ця нічого, крім страждань, не дала, куплений сподвижник, як здебільш,

зрадив. Проте Олеський замок під орудою Орисиного батька Івашка Преслужича буде оборонятися до кінця. Захисники розуміють свою приреченість, але готові битися хоча б для того, щоб зостатися в пам'яті лицарями, а не боягузами. Арсенові пропонують утікати разом із коханою підземним ходом, але він не хоче порятунку такою ціною: «Арсен дивився на Орисю, з її очей світилася до нього воля, яку ще в цю хвилину він може запосягти. А запосягши, далі блукатиме скоморохом і шукатиме для себе нового сенсу в житті?.. Якого сенсу, коли його тут знайдено? Нового порятунку від свого стиду? А Орися не дорікне колись тобі — що ти, міцний і молодий, залишив замість себе вмирати на валах кволого Осташка?.. Я довго йшов сюди... До Ориси! І до неї... Та є на світі, є — найтяжча любов, перед якою никне все інше. І лише її одну зрадити не можна, бо не матимеш тоді ні від кого ані кохання, ані пошани, ані життя...»

Оборонці твердині, навіть попри ймовірну поразку, не лише виборюють шанобливу пам'ять для себе, але й формують національний міф, те славетне минуле, яке завжди вагітне майбутнім. Арсен не продовжить свій рід з Орисею, як пропонує її батько, але своїм дітям вона розповість про олеських лицарів і їхню жертвовну відвагу, про те, що українська зброя не мовчала, коли приходили напасники.

Прерогативу свідчити про епоху романіст віддає історикові, літописцю Осташку, якого звикли називати Каліграфом. Не музика, не малярство, але письмо стає засадничою метафорою колективної пам'яті. Вчений хроніст заробляє писанням документів для численних замовників і не надто втішається визнанням чи шаною. Однак продовжує творити літопис, маючи особливу відповідь на жорстокі виклики. Саме в його уста вкладено притчу про убогого пілігрима, котрий збився з дороги й упав у безвихідну яскиню. Уже перед смертю побачив соболя, котрий прослизнув у щілину, й устиг промовити: є вихід за три кроки від мене. Це відкриття не врятувало в'язня печери, але невдовзі ще одному подорожньому трапилася така сама пригода. Уже надходила весна, розмерзлися джерела й залунали в них сказані лютою зимою слова. «Почув їх другий пілігрим, знайшов за три кроки від тліну ущелину, вийшов на волю і заспівав пісню во славу своєму

попередникові, який залишив йому дороговказ, хоч сам ним і не скористався...»

Отже, збережений спогад означає слід, вказує рятівну стежку, пов'язує спільноту відчуттям вдячності, гордості, шани до славних першопрохідців, яких не можна зрадити. Міфи й передання конче потрібні для об'єднання нації й усталення ідентичності. Каліграф і дає князеві Преслужичу втіху в остаточній безвиході: «не смерть страшна людині, а безслідність». І Осташко з Орисею йдуть підземним ходом на волю, несучи на зберігання в безпечний монастир літопис Каліграфа. А воїни застаються, бо без тої літописної «черленої крові» ніяка фортеця не встоїть, тільки вона злютовує каміння у нездоланих грізних мурах. Але за умови, коли є кому засвідчити, зберегти героїчне передання у численних поколіннях. (Манускрипт, врятований від тліну й забуття, має для Романа Іваничука особливу притягальність і значення. Один з кращих його романів і названо «Манускрипт з вулиці Руської».) І за можливості знову відбудувати твердиню. Як місце колективної пам'яті вона багато значить і тоді, коли воюють уже не мечами, а стіни складаються від бомбардувань, як карткові будиночки. (Хоча, до прикладу, і в цій війні підземні сховища збудованого сім століть тому замку Любарта в Луцьку використовують за їхнім первісним призначенням.)

Роман Іваничук пропонує тут іноверсію знаменитої легенди про плач Александра Македонського на могилі Ахілла. Великий полководець горював не за античним героєм; його доводило до відчаю те, що Ахіллові поталанило стати персонажем гомерівського епосу, а відтак навіки зостатися в пам'яті нащадків, тоді як Александрові звитяги нікому належно оспівати, тож слава може виявитися скороминущою. Спогади передаються насамперед через слово; недарма ж антична богиня пам'яті Мнемозіна вважалася матір'ю всіх муз, і коли вони приходять до поетів, то натхненні обранці якраз і п'ють з джерела Мнемозіни, прозираючи початки й причини історій та дійств. Для українського автора стосунки з богинею пам'яті ускладнювалися втручанням сторонніх сил, адже славетні імена й звитяги таврувалися режимом. Іваничук переживав цю заборону говорити особливо болісно, бо для нього йшлося про особистий, родинний спогад, про

найближчу людину. Його двома роками старший брат Євген воював в Українській повстанській армії, 1945-го отримав 15 років каторги. У мемуарах Роман Іванович описує свою поїздку до брата у Воркуту як момент істини, коли всі сухозлітки радянських ідеалів ураз зітрилися в страхітливому, жаскому полярному мороці й холоді, під виття сирен і оглушливий гавкіт вівчарок, що супроводжували колони таборових в'язнів. Брати таки змогли поговорити, і старший був утішений тим, що молодший цілковито поділяє його цінності, що він не перекинчик і не пристосуванець. Власне, це остаточне навернення сталося, читаємо у спогадах, щойно там, у воркутинському позасвітті. Він гостро переживав безвинну вину, приреченість на мовчання і на співіснування з ворожою владою. Не підхопив вибиту з братових рук зброю, натомість тексти писалися з неунікненними озираннями на всевладну цензуру.

Тож історичні сюжети якраз і ставали іносказаннями, опосередкованими свідченнями, роздумами про різні способи боротьби й протистояння, про необхідність за певних обставин змінювати меч на перо, бо лише так можна було забезпечити саме існування нації й тяглість колективної пам'яті.

У «Четвертому вимірі» на ближчому історичному матеріалі знову розгортається колізія героїчного чину й тихого спротиву, йдеться про подолання приреченості на забуття. Чи важать лише діла — чи й наміри, що вагомніше — написані після нещирого покаяння тексти чи зразок непокори. Долі кирило-мефодіївських братчиків якраз і засвідчили складність вибору на катастрофічній межі, незбіжність різних координат, оцінок, засновків, які визначають вчинки. За певних обставин поняття зради й вірності, відречення й відданості, обережності й страху, гідності й обачності набувають інших відтінків, і знайти певну опору в цьому мерехтінні смислів непросто.

Йдеться про середину ХІХ століття, коли українська зброя мовчала, незалежність було втрачено, зв'язки із Заходом обірвано, а колишній державний маєстат багатьом видавався дорогою, але незворотною минувиною.

Але молоді митці й інтелектуали засновують таємну політичну організацію, що ставила за мету відродження суб'єктности України в колі європейських народів.

У романі протагоністом і оповідачем обрано Миколу Гулака, юриста, вченого, котрий після арешту не захотів покаятися у вчиненому. Не відрікся зробленого і Тарас Шевченко, зоставшиися геніальним поетом і пророком для своєї нації. Але Шевченкова доля особлива, визначена ще і його величним даром, тоді як інші братчики, зокрема Микола Костомаров, відречення підписали, уникли тривалого ув'язнення і багато ще встигли зробити в царині української культури. Гулак же зостався незреалізованим, він непомітно доживає віку в Тифлісі, де й зустрічається під час археологічного з'їзду з Костомаровим. І ця розмова по стількох роках знову розтворює сумніви. Костомаров має ім'я як історик, він написав цілу бібліотеку ваговитих творів, він став улюбленцем студентів, невтомно працює задля повернення й усталення пам'яті України. Гулак пробував утікати то в математику, то в етнографію, але так ні на чому й не зосередився на чужині, йому нема чим засвідчити свої досягнення. Восстаннє вони з Костомаровим зустрічалися на допиті у петербурзькому жандармському третьому відділенні, де Костомаров на вимогу господаря кабінету повторив своє розкаяння й засудив погляди, висловлені в документах кирило-мефодіївців. Як і Пантелеймон Куліш, виглядав приниженим, розчавленим поруч з непоступливими друзями. Гулак, як і Шевченко, на жандармські погрози не піддався, спаплюжити дорогу справу не захотів. То що ж краще: «йти на компроміс і працювати чи не йти і нічого не робити»? (Зрештою, Тарас Шевченко і в казематному вже вірші, присвяченому Миколі Костомарову, продовжує називати його «братом», отже, не вважає каяття непростенною зрадою.)

Коли неможлива боротьба збройна, тим потрібніша робота просвітницька. Микола Гулак усе це добре розумів, але було щось, що його зупиняло і тамувало напливи гнітючого страху. Знав, що його чекають, може, й тортури. Тож «звідки береться в людини та сила, яка перемагає низьке й сильне почуття страху»? Гулакова відповідь, що ту боязнь долає інший страх, бо «раз пізнавши звабу чесности, — може, й випадково, — страшно втратити її».

Вирок був жорстоким: три роки Гулак відсидів в одиночній камері Шліссельбурзької фортеці в Петербурзі. А що книжки дозволяли лише «неполітичні», то в'язень захопився неевклідовою геометрією. Вийшовши на свободу, викладає в Рішельєвському ліцеї в Одесі, 1859 року публікує французькою мовою «Дослідження трансцендентних рівнянь», а 1887-го — «Дослід геометрії у чотирьох вимірах». На питання, чи більше потрібен Гулак-професор чи Гулак-мученик, його внутрішній голос нагадує про приреченість останнього на неуникне забуття. Ніхто не знатиме про стійкість на допитах, про випробування тюремним самотництвом, про горду непокору, про вірність ідеалам. Надія зостається знов же на письмо, на літопис, тільки, за гіркою іронією історії, життєпис борця пишуть його поневолювачі в слідчих протоколах. Але російські жандармські, чекістські, енкаведешні архіви великою мірою й стали джерелами для вивчення історії невпинного опору.

Отож четвертий вимір простору в романі інтерпретується як вимір пам'яті.

Але має свою версію пам'яті і Микола Костомаров. Коли Гулак не захотів розмовляти з ним при зустрічі по стількох роках (чи, швидше, побоявся відкритості, зривання рятівного пластиря на рані, яким стало для нього мовчання), Костомаров шукає тому пояснення. Для чого працював він сам? Адже «для того, щоб уславитися і залишитися у вимірах часу серед нащадків, не конче написати сотні книжок, спорудити храм, міст, місто чи намалювати Мадонну, не конче приймати на себе прокляття необхідності творення, не конче вкладати любов у шедеври, можна вкладати зло у стихію нищення і цим уславитися на віки. Хто знає нині Херсифрона, зодчого храму Артеміді в Ефесі? А палія Герострата знають усі». (Звичайно ж, Іванічук кидає тут наслідок і на свою добу, коли слава залежала від прихильності власть імущих та політичної кон'юнктури. Найвидатніших наших митців підносили й винагороджували за їхні найгірші твори, тоді як ранні шедеври Павла Тичини, Максима Рильського, Миколи Бажана були заборонені й забуті. Феномен Тичини тут, може, найбільш разючий, бо його вшановували за цілковито бездарні тексти кшталту «Чуття єдиної родини», тимчасом як геніальні

вірші й поеми з «Соняшних кларнетів» та «Замість сонетів і октав» навіть не передруковувалися. А Микола Глущенко, скажімо, відібрав свої соцреалістичні полотна й заповів їх знищити, дбаючи таки ж про оцінки й шану нащадків. Тож українські радянські митці оту двозначність і непостійність слави добре усвідомлювали.)

Усе ж життя визначається зробленим, і Микола Гулак таки карається власною незреалізованістю. Означником травми в романі стає хода персонажа, «дрібний спутаний крочок, який викликав сміх у незнайомих, а у знайомих — надто підкреслену повагу до мученика, котрий три роки гнів у казематі Шліссельбурга». Так мусив ступати в тісноті тюремної камери і вже не зміг тої прикрої звички позбутися. Вочевидь, якісь пута стримують і його думку: поліглот, знавець багатьох культур, він обмежується лише вчителюванням і принагідними публічними лекціями, не маючи снаги для чогось ґрунтовнішого й більшого. Для самого Миколи Гулака ця болісна суперечність так і зосталася нерозв'язною. Але з перспективи нашого часу все виглядає інакшим. Можливо, всі, хто не став на бік зла, так чи так сприяли утвердженню добра. Гулаковий героїчний чин не забувся, більше того, він став прикладом для наслідування аж через століття. Непокірний кирило-мефодіївець доживав віку в Азербайджані, і коли у 1960-ті роки туди приїхав для наукових студій молодий київський філолог Валерій Марченко, то захопився Миколою Гулаком, повернув його ім'я в український контекст. Правозахисник-шістдесятник навчився стійкості й непоступливості почасти і в Гулака, доля шліссельбурзького в'язня впливала на вибір, зроблений Марченком.

Пам'ять Роман Іваничук означає як окремих, самодостатній вимір буття. У тривимірному просторі важать таки здебільш утілені задуми, реальні здобутки й оречевлені в книжках, будовах, текстах ідеї.

Але в отому четвертому вимірі беруться до уваги й цінності нематеріалізовані, зокрема й те, що зберігається в усному переданні, у приватних спогадах.

Слава, вдячність у поколіннях, розуміння й продовження зробленого наступниками та послідовниками — цього прагнуть, про це роздумують усі персонажі роману, зосередженого на самому феномені колективної пам'яті й переємності. Але пам'ять може стати

й прокляттям, а найжаданішим дарунком долі — таки забуття. Бо тому, хто став обік зла, забуття здебільшого не дається, суд пам'яти не знає строків давности. Історія Кирило-Мефодіївського товариства — це ще й історія про зраду, про студента Олексія Петрова, котрий підслухував змовників крізь просвердлений у стіні отвір і переповідав усе почуте київським жандармам. Вважав, що угрунтує на тій підлості блискучу кар'єру, запопаде ласки можновладців. Але хто доносив на своїх товаришів, може зробити це знову, тож замість винагороди й поваги тих, кому прислужився, Петров отримує тюремний термін, його попросту відсилають з-перед очей, аби не боятися ще якогось викриття. Проте все минулося, можна спокійно доживати віку, забезпечивши собі надійний шматок хліба. Тоді-то Олексій Петров і довідався, що минуле не проминає, що спогад наздоганяє з неунікненністю злих ериній. У спільноті, яка визнає Тараса Шевченка своїм пророком, його гонитель мусить випити гірку чашу зневаженого й відторгнутого. Батька проклинає син, зрікається його прізвища й спадщини, будь-якої родинної поєднаности, врешті запопадливий слухач чужих таємниць може мешкати лише серед людей, котрі не вміють читати й не знають про його причетність до долі поета.

Ось тут і проходить та межа компромісу, за яку не можна заступати: хтось був подоланий страхом і потому відпокутує свою провину працею, хтось зостався незламним перед усіма залякуваннями й загрозами, але зрадник і обмовник самохіть захотів вивищитися ціною чужих життів, став на бік ворогів.

Над деякими персонажами роману тяжить іще й мимовільний, але від того не менш страшний, гріх нерозпізнання зла, ненавмисного йому сприяння чи й просто випадкової причетности. Аж на допиті в Петербурзі Микола Гулак упевнюється, що марно підозрював свого квартирного господаря отця Завадського, що зрадив їх цей слизняк з невиразним обличчям і масними очима, і називає себе препоганим конспіратором. Тяжкий гріх обтяжує і совість київського священника Завадського. Він щиро остерігав своїх молодих і необачних квартирників, а прочитавши Шевченків «Кобзар», підпав під чар його поезії. Співчував господар хати і покірному, тихому Петрову, котрий, як видавалося, невсипущою працею намагається вибратися зі злиднів,

щось навіть за святковою чаркою розповів про Гулака та його друзів. А коли знайшов отвір за образами, просвердлений Іудою, жахнувся свого мимовільного гріха, вини перед тими, ким по-своєму захоплювався.

У спогадах Іваничук звірявся, що в цьому романі поставив «дві іпостасі себе самого — одну супроти другої: перша йде на позірний компроміс з оточенням для того, щоб мати змогу зробити щось реальне для свого народу, друга компроміси відкидає, ті справжні компроміси, які переростають у колаборантство»^[2]. У такому виборі доводиться йти по лезу, остерігаючися і неминучих моральних втрат, і водночас втрат естетичних, адже внутрішній редактор застрашено вимагає не забувати про третє, державне, око. Так, вочевидь, писали майже всі митці його покоління. Нинішньому читачеві переважно нескладно побачити в тексті якісь поодинокі непитомі для цілісності вставки. А зрештою, ті поступки цензорів можна й не помітити, адже Іваничукові сюжети такі напружені й драматичні — битви, блиск мечів, таємниці, викрадення, втечі, маскування! — що захоплюють нашу увагу цілковито й непереборно.

Віра Агеева

¹ Іваничук Р. Дороги вольні і невольні: спогади та медитації. — Львів: Просвіта, 1999. — С. 176.

² Там само. — С. 199.

Вересень, 1881, Тифліс. День

Стіни й склепіння кафедрального храму Сіоні обступили мене і накрили — я почувався тут зовсім безпечно, мов равлик у шкаралущі. Переді мною образ хрестительки Грузії рівноапостольної Ніно, яка повернула ворожі стріли в бік супостатів, розвіяла смертоносний смерч над Грузією і тепер дивиться на парафіян і на мене добрими й ледь співчутливими очима; вона в цю мить прощає мені все: мою поквапну молитву, в зміст якої заглибитися не можу, мої бездумні поклони, і неувагу слуху мого, й отупіння мозку, який не відтворює в свідомості божественної гармонії двоголосого хору жінок у чорних сукнях та хустках і відлуння молодих чоловічих голосів, що долинають десь із захристії, а може, з небес; рівноапостольна Ніно, покровителька Грузії і моя, заспокоює мене ласкавим поглядом і зводить очі гори, я слідом за нею дивлюся на внутрішню величну порожнину стрімкої бані, яка кличе мене *de profundis*^[3] у висоти неземного, проте я оточений масивними стінами та гостроверхою банею і мені нічого не загрожує — тут храм моєї душі. Мені страшно нині виходити з нього, мене ловить рукою моє колишнє життя, з якого мене забрали силоміць і до якого добровільно вертатися не хочу. Допоможи мені, свята Ніно, я боюся роз'ятрити старі тривоги і рани — біля тебе знайшов захисток і душевний спокій. Не тривож мене, світе, з-поза храмом Сіоні, не терзай мені душу, давнє життя...

Микола Іванович Гулак провів рукою по сукмані: удвоє складена перепустка, схована у внутрішню кишеню, захрускотіла під долонею — і він ніби ступив на крихкий лід, а хто зна, хто зна, чи цей льодок заснував тільки осінні дорожні калюжки, а може, під ним глибина і прірва, я там був уже, вийшов і більше не хочу. І все-таки Гулак обережно прислухався до хрускотіння перепустки на археологічний з'їзд до Воронцовського палацу, який має відбутися сьогодні без нього — його не запросили, — дістав перепустку сторож Воронцовського саду батоні^[4] Іраклій, хазяїн квартири.

Ще почувався спокійним; учений російський світ, який з'їхався в Тифліс, у цю хвилину був далеко, проте вже манив і лякав, мов безодня; Гулак боявся зустрітися з ним, він давно звик до свого

розміреного життя, і раптом усе може полетіти шкереберть — від радості а чи від болю; рівноапостольна Ніно, вбережи мене від нових тривог, я хочу бути довіку поряд з тобою у храмі своєї душі...

Та починався день. На гребінь гори Махати, що за Курою, повільно виливалася магма сонця й ціпеніла серпиком, півкулею, врешті тацею в прохолодному повітрі. У храмі Сіоні загорілися синьо-коричневі вітражі, померкли жовті пучки племінців на свічках, священник, поблагословивши мирян, що прийшли на заутреню, зачинив царські врата.

Сонячне світло засліпило Гулака, коли він вийшов із сутінного кафедрального храму на церковне подвір'я. Микола Іванович примружив очі і майже наосліп подався Сіонською вулицею у бік Мейдану. Він ніколи не міняв свого вранішнього маршруту. За багато років, проведених у Тифлісі, звик до гармидеру і барв східного базару, це було єдине урізноманітнення усталеного способу його життя, а ще мав він на Мейдані друга, про якого ніхто не знав із Гулакового оточення і не смів знати: був це кахетинець Гіві, злодюжка-кінто^[5], знайомство з яким розпочалося за особливих обставин.

Сьогодні Миколі Івановичу не хотілося ставати на розмову з будь-ким, проте йшов додому звичною дорогою: за Мейданом поверне праворуч у вузьку вуличку і вийде нею до голубого, з ажурними візерунками і плетивом східець, вивершеного галерейками і прибудовами будинку батоні Іраклія.

На душі було тоскно. Чи від того, що ніхто не здогадався надіслати йому запрошення на археологічний з'їзд, чи од незрозумілого відчуження дружини Терези і навіть пасербиці Нани: відколи вийшла заміж за ставропольського купця Равтопуло, не ластиться більше до вітчима, жде не діждеться, коли чоловік забере її до себе в Гянджу; а може, все то від ревматизму та інших старечих болячок... Та найпевніше — самого з'їзду боявся.

Сонце тільки-но сяйнуло над вершком Махати, і мимоволі, зовсім недоречно для нинішнього настрою промайнула в Гулака суто професійна думка: воно ж уже вісім хвилин невидиме було там, і ніхто його в ті хвилини не бачив — промінь довго долав мільйони кілометрів, а от якби сонце мало густину вищу і було в кількасот разів більше, ніж є, то цього променя зовсім не існувало б, так твердить

Лаплас у своїй «Небесній механіці»... І не було б тоді в світі нічого-нічогосінького — ні цієї тоскності, ні давнього болю, збудженого черствою ігнорацією організаторів з'їзду, і ніяких болячок не було б.

Нічого не було б... Гулак гірко посміхнувся з цих наївних думок — адже тоді ніхто й не усвідомлював би оте «нічого», а природі, яка панує над безконечністю простору, часу й матерії, було б зовсім байдуже до мертвої космічної порошинки — Землі.

Микола Іванович розглянувся довкруз; думки, що снувалися навколо суто абстрактних категорій, тепер влетіли в живий, лагідний світ цього осіннього ранку: серпанок синюватого туману на узвишсях Авлабару з лівого боку Кури, густий туман над рікою, що тихо плюскоче зовсім неподалік, примарні, аж нереальні обриси піднебесної гори Мтацмінди, руїни фортеці Нарікала, на Сололакському хребті, освітлені сонцем, і міради віконець-сотів, що блищать від перших променів, мов перламутр, у великому вулику Старого міста...

Хвала Господу, що це є... Нізамі сказав: усе багатство світу створене для людини. Великий мудрець вірив... Та це зовсім не так. Бо коли б на світі жили бронтозаври і якби тепер заселяли планету лише мухи та щури, то ця краса існувала б і заради них. Наївний антропоцентризм... Усе створено природою для її власного самовдоволення, вона — велика егоїстка — сама себе і народжує, і любить, і нищить, а людина — лише випадкова її частка. Хіба можуть метелики відчувати вищу красу і доцільність у шлюбному польоті, коли в них немає мозку? Це сама природа втішається, малює, і дихає, і творить. І людину створила, щоб та її хвалила, оспівувала, пізнавала й існувала у рабській від неї залежності. Рабом!.. Бо коли б мала владу і не залежну від вищої сили мисль, то хіба б створила вона неволю, тюрми, тортури, інквізицію, Малюту Скуратова, Петропавловку, Шліссельбург і цих шість воріт Тифліса, з яких п'ять відкрито для мене увсебіч, а одні, Дигомські, замкнені навіки — через Дар'яльську ущелину на Україну! За горами — гори... Безсилі ми!

А все-таки хвала Богу, що це є... І нема чого ятрити собі серце. Людина вигадала сама себе і від того страждає. А насправді — вона ніщо. Якби відвідав землю пожилець іншої планети, то, можливо, подумав би про нас так само, як ми про метеликів безмозких. Тому найкращий порятунок для нашої немочі — релігія, тільки вона дає

можливість здобути рівновагу душі, спізнати вищий сенс існування... І це говорить той, який дійшов до визначення четвертого виміру в геометрії? А-ат, четвертий вимір — теж релігія...

Не впізнаю себе сьогодні: чому мені, шістдесятирічному дідові, стало враз жаль себе самого. Таке почуття ніколи ще не діймало душу. Не треба... Марк Аврелій сказав: найостогидніша жалісливість — це до самого себе. І все ж — чому так випало мені, що про нинішній з'їзд мене не повідомлено? Не про запрошення йдеться, ні, хоча і це... Йдеться про інше: чому я не серед них? Чому іду на них дивитися, немов чужак з-за тину на весілля, і хочу бачити, і боюся, що милостиво запросять до столу разом з жебраками... Або ж упізнають і докорятимуть...

Гулак простував, ніби стриножений, і його дратував власний дрібний спутаний крочок, який викликав сміх у незнайомих, а у знайомих — надто підкреслену повагу до мученика, котрий три роки гнів у казематі Шліссельбурга. А за що прийняв ті муки? Кого ними порятував, кому чим допоміг? Шевченко, Достоевський — ті... А я?.. Але ж Достоевський пройшов усе життя, брязкаючи кайданами, нагадуючи повсякчас людям, що в неволі вони єсть, а Шевченко, повернувшись із заслання, уже не висміював царів, а знищував їх убивчим словом.

Я ж дав собі обітницю мовчання. І так минає життя, старість, мов непогідь восени, студить душу і тіло, погасли пристрасті, гаснуть бажання, та ще й дошкульно тривожить ревматизм... То для цього я жив, учився і страждав?

«А взагалі, хто ти? — раптом почув голос Терези. — Хто? Втішаєшся, що тебе називають ходячою енциклопедією, поліглотом? А який хосен з цього? Кілька наукових інформацій у газеті “Обзор”, кілька виступів перед публікою у “Тифліському гуртку” — про Нібелунгів, систему Канта і Лапласа, Шопенгауера і Монтеня... Четвертий вимір у геометрії... Дурниці все це! Твої друзі написали сотні праць, і їх знає світ! А нині ти зовсім — немов печерний монах... І я проміняла свої мандрівки на твій захмарений світ, бо повірила... Ти ж був для мене зразком, ідеалом!»

— Так, так, — прошепотів Микола Іванович, — у цьому причина її відчуження...

Але ж для того, щоб вернутися у вчену еліту, треба було сказати слово «каюсь». А я не міг. Мене спонукували всілякими способами вимовити це слово, я довго думав над ним і зрозумів, що воно має велику вагу, бо може змінити все життя. Має потужну силу — добру чи злу? Його важко виголосити, важко й промовчати, і ще не знати, чи за виголошення мені б не довелося нині тяжче каятися, ніж за промовчання?

А Тереза не вгавала:

«Ти хоч би віддячився народові, який прийняв тебе за свого, борги сплатив... Люди будяться у неволі, а ти їси їхній хліб і мовчиш, бо так спокійніше жити. Що ж то було в тебе колись: юнацька романтика, бажання першості чи високе покликання?»

Ти ж знаєш, Терезо, я працюю над історичною розвідкою про Грузію і грузинські племена...

«І тицяєш на владу імущих пальцем у рукавиці, а зовні зберігаєш покірний і благонадійний вигляд».

З-за спини Терези з'явилась зграбна Нана, яку Микола Іванович любив, мов рідну, ступила крок уперед і мовила з презирством:

«Слава Богу, що я вже калбатоні^[6] Равтопуло. Не вчений, купець? Хай... Аби тільки геть звідси. Досить мені вже вашої вченості. Я ненавиджу ваші книги і папери, до яких і діткнутися не можна, ненавиджу ваші окуляри і дрібні кроки, ваш ревматизм і вашу порядність — яка кому користь з неї?»

Гулака розбудив із задуми гучний постріл — це гахнула холостим гармата на цитаделі Нарікала, скликаючи торговий люд на Мейдан. Постріл ніби підігрів повітря, ставало душно. Тифліс ще продовжував дихати задушливим літом, хоч ночі вже й схолодніли і Кура-Мткварі ранками вкривалася мерехтливою мережею туману, що біг над течією, мов снігова поземка дорогою. Зжухле від спеки листя на акаціях нагадувало про близьку осінь, та сьогодні літо розщедрилось: сонце, відірвавшись від гребеня Махати, почало безжально пекти.

Народ квапився звідусіль на Мейдан; духани, кав'ярні і винні підвальчики видихали з себе млосні запахи вина і кави, телесувалися люди і нав'ючені зеленню та виноградом осли й верблюди; ядучий дим курився з мангалів і торне^[7], погоничі вигукували своє «хабарда, хабарда!»^[8]; флегматичні араби куняли над крамом, димлячи

кальянами, снували озброєні горці, видзвонювали карбівничі й ковалі, співали ашуги. У всіх провулках, закамарках, проходах, навіть на східцях народ торгував.

Гулак пробирався краєм, щоб втрапити до своєї вулички, на душі було тривожно, ніби дома щось погане трапилося, він забув про свого друга Гіві, поспішав.

— Гамарджоба^[9], професоре! — почув знайоме вітання, озирнувся, та не побачив поблизу красеня кахетинця. Може, причулося?

— Не вгорі я, внизу, ах, забув, ти ж — як сова вдень!

Гулак глянув на брук і, побачивши під ногами непоправного злодюжку-кінто за шевським причандаллям, ахнув з подиву: Гіві працював!

— Починається інше життя, професоре, — розвів руками кучерявий вирлоокій парубок, — тільки не думай, що ти мене вивів на шлях праведний. Ангел Аким напоумив: кінто знову став карачохелі!^[10]

— Не вірю, не вірю, — похитав головою Гулак.

— Слово джигіта!.. Колись навіть царі навчалися ремесла, бо царство нестійке, а ремесло вічне.

— Можливо, Гіві... Мабуть, через ту непевність багато грузинських царів були літераторами.

Микола Іванович всміхнувся на прощання Гіві, притис руку до грудей і подріботів чимдуж вуличкою. Врешті допав до свого подвір'я і рипучими сходами подався наверх.

— Терезо... Терезо! — покликав голосно, його враз дійняв страх, що її немає вдома, що вона кудись зникла.

Від кухонної плити сполохано повернулася дружина.

— Що з тобою, Ніко?

— Та нічого... Нічого.

Микола Іванович аж обм'як, побачивши омолоджене світлом ранішнього сонця обличчя Терези. Вона була в цю мить напрочуд вродливою, зовсім інакшою, ніж завжди, Гулакові здалося, що він бачить її надто молодою, віддаленою, чужою, ніби на фотографії.

Тереза ступила до нього, у очах світилася новина; не відриваючи від чоловіка погляду, сягнула рукою до столу, взяла газету, подала йому.

— Батоні Іраклій тільки-но приніс. Прочитай ось тут: у Тифліс приїхав Костомаров!

Микола Іванович здригнувся, схлипнув:

— Костома-а-ров?!

— Батоно Ніколо, ви не раді? — озвалася з дверей Нана.

Гулак не відповів, втупившись перед собою невидючими очима. Тереза повернулася до плитки, її плечі опустилися, вона мовчки подала сніданок.

Годинник вибив дев'яту.

Микола Іванович звівся з-за столу, був зосереджений і замкнутий.

— Я йду, Терезо, — сказав. — До вечора не жди.

Зійшов сходами вниз, ступив невпевнено кілька кроків до воріт і зупинився біля дерева, що росло посеред темного двору, заступленого з боків високими дувалами, обснованого навислими галереями і плетивом сходів. Дерево було старе, старіше від будинку — грузини садять деревця ще до закладення фундаменту; воно звузлувалося у клітці двору, шукаючи виходу до сонця, яке сюди не заглядало, вперлося колінцем у мур і повернуло стовбур до крайньої веранди, пробило її, розтрухлявілу, і таки вихопилося вершком до світла; дерево було скручене, мов удав у пориві сили, пружне і нездоланне у своєму бажанні волі, і таки доп'яло її кроною, хоч спотворене тіло залишилося у тюрмі разом з німічними пагінцями винограду і кущиками чахлого інжиру.

Гулак сперся рукою об стовбур, прошепотів:

— Можна втратити батьківщину, але ніколи не втечеш від себе самого.

Він чув, як відкриваються у душі старі, давно заступілі рани, не хотів цього і сам розвереджував їх. Важко було повірити в новину, не міг стравити її... З часу останньої зустрічі з кириломефодіївцями минуло майже тридцять п'ять років, це на сьогодні вже історія: Костомарова він давно вже не сприймав як живу людину, а радше як учений заклад, що десь там далеко, у Петербурзі, видає історичні монографії — книга за книгою, на цей заклад учений світ посилається як на авторитет, і важко тепер повірити, що вони колись обидва мешкали в одній кімнаті і Гулак накладав Костомарову пластир до шиї, на якій вискочила болячка... І нині він тут — справжній, у плоті?!

А хіба можна сьогодні уявити, що в ті давні, нереальні вже часи він буденно, без респекту і побожності виходив разом з Шевченком із

квартири протоієрея Андріївської церкви, і вони обидва, молоді й безтурботні, йшли понад дніпровськими кручами, милуючись пістрявим ремісничим Подолом, аж до Печерської лаври, розмовляючи, сперечаючись, стиха наспівуючи... Та ні, цього таки не було. А може, й не слід — після того, як гарячого Тараса, категоричного й непримиренного в суперечках, веселого й жартівливого за чаркою, того елегантного Тараса, перед яким умлівали екзальтовані дами, громовержця, коли читав поезії, ніжного лірика за піснею, того живого колись Тараса, який любив і ненавидів, веселився і плакав, перевезли з Петербурґа на Канівську гору, і він одтоді став пророком, месією, ідеєю, — чи слід, чи можна, чи має хто-небудь право згадувати таким або хоч пам'ятати про своє панібратство з ним? А згадувати доведеться нині...

Ні, ні, не треба зустрічі... Костомаров, певне, й не знає, що його давній друг, порадник, соратник, якому донині не сплачені борги сумління, дихає тим самим тифліським повітрям.

Чому приїхав — сплачувати? Та що ж це я... Мене він, напевно, вже й не пам'ятає, не знає і знати не хоче. До Петербурґа листів я не слав — ні людям, ні царям... Нічого він не відає, у науці знайшов утіху й спокуту.

А борги — кому вони потрібні? Історія судитиме нас по тому, що ми залишили людям після себе, і не братиме на карб тих регул та канонів, за якими воліли ми жити, ані товщини вістря наших сумлінь... Усе забудеться, наші нащадки цінитимуть тільки готівку, капітал, а на золоті окалини нема.

Невже ж це так?.. Тільки продукт — єдиний вимір корисного? А спосіб його добування ніколи не стане окремою вартістю — лише тому, що це субстанція нереальна, ні в чому не втілена, ніде не зафіксована, що це тільки властивість творця, а не сам продукт?

Прихований талант рівнозначний бездарності, сказав Монтень. Так... Але коли талант не дозволяє його власникові порушувати закони своєї совісті, й через те він не став продуцентом, — невже і цей талант рівнозначний бездарності, зовсім безвартісний на людських торжищах?

Ні, мені таки не слід іти на з'їзд. Ворушити давнє, зважувати колишні вчинки друга, зводити рахунки сумлінь — тепер, коли кожен

необачний чи зумисний, спороджений страхом або ж придуманою завбачливістю його гріх давно вже викуплений працею, — не варто, не слід... І все ж — треба йти!

Гулак зняв окуляри, протер скельця, надів, різко відштовхнувся рукою від дерева й рішуче попрошкував до воріт.

Зійшов вуличкою на Хлібну площу, де продавали зерно, й подався нею до Головінського проспекту. Мимохіть звернув увагу на шкапу, запряжену в порожню гарбу, що стояла на краю площі неподалік розлогої чинари. Іншого разу поминув би — коней на Хлібній площі багато, та вразило, що ця стара шкапа, чекаючи господаря, який, певно, запивав добрий виторг десь у винному погребі, надто покійно стоїть на палючому сонці — поряд з тінню. Шкапа була нещасна, на загривку ятрилися рани від шлеї, мухи роями обліпили брижі, пили сукровицю, роз'їдали струпи, а очі шкапини дивилися на світ тупо-спокійно, зовсім байдуже; покійна волі господаря, який залишив її саме тут, поруч з чинарою, але не під нею, вона була ніби щаслива, що може збороти ці муки заради хазяїна, і не мала жодного заміру рушити з місця, щоби полегшити свою долю.

«Господи, — подумав Микола Іванович, сповільнивши ходу, — чи ж то не про такий ідеал сліпої покори, карикатуру на здоровий глузд мріяв один сентиментальний історик, прославляючи посадженого на палю холопа, котрий, без злослів'я конаючи, благословить царя? І як зухвало підвели історика його нащадки, лишаючи сліпу покору хіба що шкапі як пам'ятникові німотності, — вони, бачте, нині вбили царя! Царя доброго, гуманного, який визволив селян від рабства і від землі, який замкнув народові уста Валуєвським та Емським указами, оголосив свободу друку і ув'язнив Чернишевського. І — вбили!»

Гулак згадав вузлувате дерево у дворі і з жалем поглянув на стражденну шкапу, на мить зупинившись біля неї. Та тут же сполохався своїх власних думок і сквапно подався геть — він колись прорікав смерть царям від рук народу, а тепер стережеться й згадувати про це, хоч життя, проте, саме, без нього, почало здійснювати його колишні ідеї, за які він і досі терпить кару.

А таки вбили... І тут, у Тифлісі, розгромили ремісники дім міського голови Вартанова, і застрайкували робітники Тифліського арсеналу, текстильної фабрики Мірзоева і механічної майстерні Зейцера... Боже

правий, і безнадійний злодій-кінто Гіві взявся за ремесло, щоб бути між тими, які громлять і страйкують!

Затихни, Миколо Івановичу, ти ж дав собі обітницю мовчання...

Гулак звернув ліворуч, минув будиночок Ахвердових, в якому гостював 1837 року юний корнет Нижегородського драгунського полку Михайло Лермонтов, висланий під кулі горців за крамольного вірша, — у перській чалмі, в чосі з відкидними рукавами, високочолий, з сумними очима поет, рокований до смерті у двадцять сім років.

А мене засуджено у двадцять п'ять...

Микола Іванович вийшов на Головінський проспект. Нове місто заступили сади Геретубані, крони яких простромлювали хрести церков і шпиль Воронцовського палацу; у глибині проспекту виднівся фасад Тифліської класичної гімназії. Два вартові біля входу до Воронцовського палацу стояли виструнчившись, скупим кивком голови дозволяючи гостям з'їзду заходити досередини; йдучи коридором, Гулак мимохідь глянув у дзеркальну залу, заставлену кріслами по обидва боки довгого стола, і подався до східців, що вели на галерею. Короткозорий, він нашттовхнувся на когось, попросив вибачення, але чоловік не вступився з дороги — Микола Іванович упізнав Михайла Володимировича Горяєва, колегу по гімназії, викладача російської словесності.

— Ні, ні, ваше місце в залі, — Горяєв обняв Гулака за спину. — Мені, молодшому, можна й на галерею, а ваше місце там. Гаразд, гаразд, я знаю ваші принципи, а тому підемо разом і сядемо на видноті — якщо не поруч, то хоч на поштивій відстані від графа Уварова. Ви це заслужили хоча б як довголітній член Археологічного товариства.

Микола Іванович любив Горяєва, хоч завжди його бентежили експансивність і невтримний темперамент молодшого на двадцять років колеги — копіткого, ретельного дослідника творчості Пушкіна і Лермонтова; весь час він побоювався за колегу, який уже накликав на себе неприємності, домагаючись у попечителя навчального округу впровадження викладання грузинської мови в Тифліській гімназії.

Гулак не опирався, бо знав, що Горяєва не переконаєш і не переговориш. Вони зайшли до дзеркальної зали й сіли у другому від стола ряді.

Микола Іванович розглядав дзеркальні стіни з ажурними орнаментами, синьо-червоні вітражі, кришталевий міхраб^[11] під галереєю, три люстри з примхливими підсвічниками у вигляді чаш і драконів — еkleктика у східному стилі була пристойною, покійний намісник Кавказу Михайло Семенович Воронцов мав смак. Не застав його у Тифлісі, а жаль: Гулак наслухався про нього різного. Воронцов буцімто славився не тільки своїми палацами, а й простотою та людяністю. Ходили легенди, що він захищав місцеві звичаї, був доступний і уважний до підлеглих, приймав навіть у цьому палаці як шанованого гостя Хаджі-Мурата, хоча, як відомо, не завагався дати наказ продірявити кулями гордого наїба Аварії, коли той став вередувати князівськими милостями. Ще б пак: хто прагне ласки державця, той хай не обурюється на особливості його гостинних засад...

Делегати з'їзду заповнювали залу, походжали, у кулуарах перекочувався характерний з'їздівський гул, врешті учасники зайняли місця. За кафедру вийшов Олексій Сергійович Уваров, шанований учений, засновник Російського археологічного товариства, ініціатор Московського, Київського, Петербурзького, Казанського і нинішнього, Тифліського, археологічних з'їздів. Він щиро подякував августійшому наміснику Кавказу великому князеві Михайлові Миколайовичу, який, від'їжджаючи в справах до Петербурга, запропонував для засідань з'їзду і поселення делегатів намісницький палац і відпустив для потреб форуму п'ятнадцять тисяч карбованців.

Граф Уваров оголосив з'їзд відкритим.

Оркестр на бічній галереї заграє «Боже, царя храни». Гулак стояв і вдивлявся в обличчя делегатів — де ж Костомаров? Але не знаходив, не впізнавав. Оркестр випрошував у Бога життя й здоров'я новому імператорові Олександрові III, і знову, супроти волі, добиралася до свідомості Гулака крамольна думка про царів, яких за його життя змінилося аж три, а імперія стоїть міцною скелею, і в ній не змінилося нічого — видно, молитву-гімн радо приймає Господь і, не щадячи владик, ревно оберігає владичеську субстанцію.

Граф Уваров представляв керівників відділів з'їзду. Підіймалися і кланялися делегатам голова відділу первісних пам'яток професор Іловайський, автор «Розвідки про початок Русі»; професор Пурцеладзе

— голова відділу пам'яток мистецтва; дослідник «Слова о полку Ігоревім» професор Міллер — голова відділу язичницьких пам'яток; професор Антонович — голова відділу письменства і мови, і, нарешті, — керівник відділу історії та етнографії Микола Іванович Костомаров, автор майже трьохсот історичних та літературних праць.

У залі пролунали оплески.

Гулак упізнав. Чемно вітав зібрання дідок у маленьких, золотом оправлених окулярах, за якими глибоко в орбітах ховалися відсутні, ніби незрячі очі. Запалі щоки розтягували тонкі уста у зняковілу усмішку, ріденьке довге волосся ледь закривало великі вуха, тільки чорний піджак висів на зсутулених плечах, як колись, і скособочений оксамитовий метелик жмакав комір сорочки.

Так, це був він. Гулак опустив голову, бо побачив, як під скельцями окулярів колишнього друга раптом ніби розширилися зіниці. Костомаров якусь мить не зводив з Гулака погляду, а потім його очі знову згасли — не впізнав, та й узагалі чи міг він сподіватися на таку зустріч із старим вигнанцем тут, у Тифлісі?

Горяєв весь час позирав на Гулака — він помітив його неспокій і стурбованість. Обличчя Миколи Івановича, помережане червоними прожилками, від чого завжди здавалося рум'яним, було тепер жовтувато-бліде.

Граф Уваров інформував про роботу відділів з'їзду, про виїзд делегатів на один день до старої столиці Грузії Мцхети, де сам провадив розкопки, обмовився щодо прощального обіду в перській залі намісництва, а в Миколи Івановича в найглибшій закутині серця забриніла улюблена Тарасова пісня, яку часто наспівувала Тереза: «Ой три шляхи широкії докупі зійшлися, на чужину з України брати розійшлися...». Розійшлися, розійшлися побратими по чужинах, а три шляхи широкії терном заросли...

І згадалася Гулакові коляда 1847 року в його київській квартирі. Це був останній вечір, проведений на Україні, після Різдва він виїхав до Петербурга і вже більше не повертався...

Тарас був тоді веселий, цілий вечір колядував, походжаючи по кімнаті. І звідки він знав таку силу-силенну поганських щедрівок! Наречена Костомарова юна Аліна Крагельська закохано дивилася на Шевченка, схиливши голову. Можливо, вони теж більше не побачили

одне одного після березневого арешту, — подумав тепер Гулак, і давня болюча образа на Костомарова танула, наче віск... Миколі Івановичу згадалося осяяне, вродливе обличчя своєї Терези, і він подумав про домашній затишок, якого Костомаров, можливо, й не має...

Шевченко тоді не переставав колядувати, йому підтягували Навроцький і Білозерський, а найкраще Олексій Петров, який ходив услід за Тарасом, ревно намагаючись брати другим голосом у тон; він не фальшував, мав голос чистий, а все-таки це запобігання перед поетом видавалося надто штучним. Хоча — хто не вважав за честь бути поруч з Шевченком, адже й він, Гулак, радів з того, що після Різдва поїде разом з Тарасом до Борзни, а звідти вже сам — до Петербурга.

Потім усе товариство побачилося востаннє...

Ні, не треба, не треба про це... Цікаво, що сталося з Крагельською, то ж така була любов!.. А може, ждала? Підійти, розпитати, згадати тільки добре, воно ж було і є, а все інше відкинути, забути.

Гулак підвів погляд і враз пошкодував — ще не був готовий до цієї зустрічі. Професор Костомаров потирав хустинкою скельця окулярів, натужно, ніби крізь туман придивляючись до Гулака.

Треба вийти, зібратися з думками, до такої зустрічі слід настроїти душу, не дай Боже почати все з докорів, за давнених рахунків...

Було пізно. Подивована усмішка розтягнула вузькі уста Костомарова і відбилася — така ж сама — на обличчі Гулака; оголосили перерву, Микола Іванович стиснув лікоть Горяєву, мовляв, я уже йду... Відчув: зараз станеться щось непоправне. З-перед очей зникли розміряні, натхнені колядою друзі, й обличчя красуні Аліни зникло, залишилися тільки вони обидва, але не тут — у кабінеті Дубельта.

Худе, відтінене світлими вусами, пооране зморшками обличчя керуючого Третім відділом імператорської канцелярії набрякає люттю, він кричить на зламаного страхом, пригніченого Костомарова: «Повторіть, повторіть усе, що ви говорили про Гулака! Бо пожалкуєте, о, як пожалкуєте!». І Костомаров, опустивши очі, повторив...

Гулак подибав до виходу, та наздогнало його хрипке: «Миколо!», і він зупинився.

Горяєв аж тепер пов'язав кінці: та це ж вони обидва колись — Господи!.. Він підбіг до Гулака і взяв його під руку.

— Ви не впізнали професора Костомарова?

Микола Іванович стояв незворушний, холодно дивився на другого Миколу Івановича, який наближався до нього з розпростертими для обіймів руками — підходив і ніяковів, погляд Гулака відштовхував його, він сповільнював крок і врешті зупинився. Гулак простягнув йому руку, суворо глянув, уклонився і без жодного слова вийшов з дзеркальної зали, залишивши розгубленого Костомарова і прикро враженого цією сценою Горяєва.

— Колись Бог нас розсудить з тобою, Миколо... — сказав по хвилі Костомаров, дивлячись у той бік, куди подався Гулак.

— На Божому суді потрібні будуть свідки, — почув тихо мовлене збоку. Повернув голову до незнайомого.

— З ким маю честь? — спитав.

— Старший викладач Тифліської гімназії Горяєв, професоре.

— Свідки, кажете?.. Можливо, будете свідчити і ви...

— Якщо спотребиться... Тільки не забувайте, що один свідок — це звинувачувач або оборонець, а багато — то вже совість.

— Я не боюся і тисячі, колего, — зітхнув Костомаров. — Сумління свого не приховував ніколи. Яке вже є...

3 З глибин (лат.).

4 Пан, дядько (груз.).

5 Базарний злодій (груз.).

6 Пані, господиня (груз.).

7 Похідна пекарня (груз.).

8 Дорогу! (груз.)

9 Грузинське вітання, дослівно — перемога.

10 Ремісник (груз.).

11 Мусульманський вітгар.

Михайло Володимирович Горяєв

Я з доброї, власної волі живу на Кавказі. Не висланий. А втім, як — з доброї? 1861 року (я тоді закінчував Петербурзький університет) розпочиналися славнозвісні студентські бунти, ви їх повинні пам'ятати, пане Костомаров, здається, тоді вже працювали професором історії в університеті... Та що це я таке кажу — «здається»?.. Вас вносили студенти на руках в аудиторію... Вам неприємно, що я про це згадую? Розумію, розумію, знамениті люди завжди скромні... Більше не буду. Та й, зрештою, ваших лекцій я, на жаль, не слухав...

Так от... Я теж приєднався до страйкарів, проте не був серед завзятих — одне слово, вабила романтика волі. Мені потім видали диплом, та залишатися у Петербурзі стало небезпечно. Нишпірки з Третього відділу винюшковували всіх замішаних у бунті, і я разом із студентами-грузинами, які квапно поверталися додому, щоб не потрапити до Петропавловської фортеці (Ніколо Ніколадзе, теперішній редактор газети «Обзор», таки відсидів кілька місяців у котромусь із равелінів), разом із славними нині Акакієм Церетелі та Іллею Чавчавадзе виїхав до Тифліса.

Мене, знаєте, завжди дивує парадокс: Грузія стала місцем заслання та вигнання для росіян і малоросів, а Росія й Україна — для грузинів. Теплий Сибір і холодний Сибір. Хитра підступність царів: розпорошувати демократичні сили, нейтралізувати їх віддаленістю, усамітненістю, відірваністю від національного кореня, змішанням, вавилонським стовпотворенням... А вийшло щось зовсім протилежне: згуртування цих сил, братання, консолідація. Україна дала Грузії Давида Гурамішвілі, Росія підготувала для грузинської просвітницької діяльності Церетелі й Чавчавадзе, художника Майсурадзе і журналіста Ніколадзе; царевич-вигнанець Теймураз Багратіоні став у Петербурзі першим грузинським академіком, який урятував для Грузії «Картліс цховреба»^[12], Москва прихистила царя — літератора Вахтанга VI і письменника-мудреця Сулхана Орбеліані, а Кавказ став невичерпним джерелом поезії для Пушкіна, Грибоедова і Одоевського, та й Лермонтов по-синівськи полюбив цей чужий край. Правда — парадокс? Позитивний!

Що ж до Гулака... Ви його минуле, мабуть, добре знаєте, але того, що він опиниться в «теплому Сибіру», видно, і в гадці не мали.

Отож — про нього...

Хто не знає Миколи Івановича зблизька, той вважає, що він дивак: ходить кумедно, наче путом сплутаний; повертаючись з гімназії додому Головінським проспектом, ні з ким не вітається і не відповідає на вітання, неговіркий, замкнутий, відлюдькуватий. І, звичайно, не вважають його диваком ті, які знають, що дрібний крочок — наслідок ревматизму, набутого на кам'яній долівці каземату, а може, й звичка: адже простір кам'яної келії не дозволяв ходити сягисто, то й відвик; що зір утратив у шліссельбурзькій тюрмі — там вивчав математику й фізику, інших книг не давали; а те, що замкнутий, найкраще пояснить грузинська приказка: кого змія вкусила, той шнура боїться.

Ви так реагуєте, професоре, наче ця примовка стосується вас... А втім, кого з нас змія не кусала! Проте я повинен вам сказати, що в Гулака цей страх показний... ну, не вмисне показний, а щось на зразок панцира черепахи, в який вона ховає голову, але не перестає рухатись у давно обраному напрямку. Адже ідеї кирилومهфодіївців, це ви знаєте краще за мене, були передусім просвітительські, а потім уже революційні, і Микола Іванович ні на мить не переставав працювати в річищі ідей створеного ним колись братства. Ви тільки подумайте: після пермського заслання він змінив аж п'ять місць учительської праці. Йому ніде не давали засиджуватися: «штраф», накладений на нього в 1847 році, не витертий з формулярного списку його справи й донині, і хоч сьогодні він має звання заслуженого вчителя з платнею тисяча п'ятсот карбованців на рік, усе ж куратор Кавказького навчального округу не задовольнив прохання дирекції нашої гімназії присудити Гулакові бодай найнижчу вчительську нагороду — орден Св. Володимира четвертого ступеня. Кажуть, можновладці не можуть забути Гулакові його поведінки на слідстві. Та в цьому ви краще обізнані... Хіба ні? Ну, я думав...

Та ось про його просвітницьку діяльність. Його гнали з місця на місце, а він не скорявся — покаянного листа не написав. У Одеському ліцеї викладав географію і математику, у Керченському інституті шляхетних дівчат — історію і російську мову, в Ставропольській

гімназії — фізику, в Кутаїсі — космографію, у Тифліській класичній гімназії — математику, фізику, грецьку й латинську мови.

Вас дивує широта його знань? Вона всіх дивує, хоча ми до цього й звикли. Не завжди можуть звикнути гімназисти: надмірна насиченість його уроків вимагає від учнів посиленої праці, а учні, як завжди, різні. Працьовиті обожнюють його, а лінтюхи не люблять — тож іноді Микола Іванович заходить у конфлікт з аудиторією. Знаючи його малоросійське походження, урвители із задніх парт затягують грецьку азбуку — альфа-бета-гама-дельта... піросіigma-тау — на мотив пісні «І лід тріщить»... Він тоді мало не плаче від образи, приречено повторює своє словечко «следовательно» («следовательно, я должен уйти, следовательно, я в вас ошибся») і виходить з будинку гімназії, дріботить униз проспектом або ж до Верійського узвозу — на берег Кури. Урвители розбігаються по домівках, та більшість учнів наздоганяє свого улюбленого учителя, обступає, зупиняє, він відмахується від них, мов од мух, врешті мовить своє примирливе «следовательно, продолжим занятие» і, якщо відійшов недалеко від гімназії, — повертається, а коли задалеко (йому важко ходити), то всідаються усі в сквері Верійського чи Олександрійського саду і Гулак продовжує урок.

Щодо його знань... Микола Іванович, подібно до Арістотеля, оволодів, мабуть, усіма науками. Занадто? Можливо... Але послушайте. Два чи три роки тому подає Гулак рапорт куратору навчального округу Яновському про дозвіл читати під час посту публічні лекції у приміщенні «Тифліського гуртка» — отут, на Головінському проспекті. І додає тематичний список: про метеорити і спектральний аналіз, про землетруси й північне сьйво, про роль живих організмів у природі, про систему Канта і Лапласа і німецький епос «Пісня про Нібелунгів», про Шопенгауера й Монтеня... А до того так невинно: про дарвінізм, християнство і бюхнеризм.

Куратор звернувся до директора гімназії — чи, бува, його вчитель не маньяк. Желіховський категорично розвіяв сумніви куратора: Гулак енциклопедист, тоді Яновський дав дозвіл, заборонивши, однак, три останні теми. Про дарвінізм — само собою, про християнство — теж, незважаючи на те, що лектор має репутацію людини віруючої: щоб чогось там не наплутав... Довго думав куратор, про якого Бюхнера

хоче прочитати лекцію учений: драматург Георге у драмі «Смерть Дантона» закликав до революції, філософ Фрідріх знаний як ворог соціалізму, але ж він не надто побожно трактує релігію. І вирішив: краще не треба чіпати тих німців.

Якби ви бачили, скільки люду сходиться на лекції Гулака! Знання для суспільства! Хіба це не висока мета, хіба це не революційна діяльність? Бачу, ви погоджуєтеся зі мною...

А ще... Він же видав чотири роки тому математичну працю, в якій розвиває найскладніші, зовсім нові в науці і досі ще не прийняті вченим світом теорії Лобачевського — «Дослід геометрії в чотирьох вимірах». І коли подумати, що ця людина — і політик, і юрист, і літератор, і лінгвіст, і економіст, і математик, то можна уявити, кого втратив його народ і все людство... що міг би він зробити за інших умов! Ах Стефенсони, ах Уати, ах Лейбніци, ах Лапласи! А вони не сиділи в Шліссельбургу, як Гулак, і не повисли на шибениці, як Кибальчич!..

Кажуть... Микола Іванович про це вперто не хоче говорити. Кажуть, що, коли він приїхав з Кутаїсі в Тифліс, його хотів пограбувати якийсь злодюга. Помітив, напевне: кволий, підсліпуватий, необізнаний з містом, а одягнений пристойно — отже, багатий. Такі чутки прийшли з Майдану: нібито грабіжник наставив до борлака ножа, наказав скинути сюртук, повивертав кишені, а Гулак щось сказав йому по-грузинськи. І сталося диво: злодій ридма заплакав при ньому...

Та я не про грабіжника хотів розповісти вам, а про суто грузинські зацікавлення Миколи Івановича. Грузинську мову, якою так приголомшив нещасного кінто, культуру, історію, літературу, Гулак почав вивчати ще в Кутаїсі, а на сьогодні він знає усе це досконало.

Якось у нас зайшла мова про Лермонтова, творчість якого Микола Іванович любить і знає, і я, між іншим, повідомив, що Михайло Юрійович на Кавказі почав вивчати татарську мову, зацікавився грузинською. Та не встиг... Гулак відказав: «Людина, яка приїхала на нове місце, не конче має одягнути шапку, яку там носять, але обов'язково повинна пізнати народ тієї країни, його мову, культуру, висоти й глибини психології». Це його принцип... І ще любить цитувати слова з одного вірша Шевченка, хоч своєю колишньою

дружбою з великим поетом ніколи не хизується: «Нехай і так, не наша мати, а довелось поважати...». Я теж так думаю.

Жаль тільки... хоча вважаю, що він просто змінив тактику. Ні, ні, я не вірю, що Гулак зламався, проте так думають наші шістдесятники — «тергдалеулі». Вам не знайомий цей термін? У перекладі з грузинської — «ті, що випили води з Тереку», тобто перейшли межу Кавказу, деякі ще й училися в Петербурзі. Невтішної думки про Гулака нині Церетелі і Чавчавадзе. Вони знали особисто Шевченка і від найближчого його товариша чекали більшого, аніж популярні наукові лекції. Та й справді, колишній організатор Кирило-Мефодіївського братства повинен би... Ось ви... Що, ви не належали? Ну, вибачте, не буду більше про це, але, сказати правду, не розумію вашої нинішньої позиції...

Звичайно, від Гулака можна було чекати більшого, ніж двох друкованих математичних праць (він ще в Одесі видав французькою мовою невелику брошуру «Про трансцендентні рівняння») та кількох статей у газетах «Обзор» і «Кавказ» про гарячий лід, підземні телеграфні лінії, саліцилову кислоту, хоч і в них є чималий сенс — практичні господарські поради для грузинів. Приміром, після його статті саліцилову кислоту почали застосовувати у виробництві вина.

Та цього, звісно, мало. Але якось я дізнався від Ніколо Ніколадзе — в його «Обзорі» Гулак друкує свої інформації — ось що.

Після закриття «Современника» Некрасов очолив «Отечественные записки» — тоді ж бо з ним розірвав взаємини відомий публіцист Максим Антонович. Бачу, ви його знаєте. Ніколадзе запросив Антоновича кореспондувати до «Тифлисского вестника». І Антонович у полемічному запалі рубонув з плеча, виступивши проти образливої для народів Кавказу статті Данила Мордовцева «Апатия юга», і сам, не розуміючи добре предмета, прорік кавказьким народам загибель мов і культур. Можливо, ви стежили за пресою: Ніколадзе вельми тактовно, але категорично відповів Антоновичу, і той потім у цій самій газеті попросив вибачення.

А коли велася ця дискусія (це було чотири роки тому), Гулак признався Ніколадзе, що стоїть на боці «тергдалеулі» і на знак протесту проти випадку Антоновича пише два фундаментальні дослідження про Грузію і грузинські племена та про «Витязя

в тигровій шкурі» Руставелі. Дай йому Боже завершити цю працю. То був би перший голос слов'янського вченого, поданий за грузинську культуру.

Я втомив вас? Вибачте... Та вже й дзвонять, просять до зали.

12 «Житіє Грузії», літопис.

Вересень, 1881, Тифліс. День

Гулак сидів на лавочці під розлогою старою липою у Воронцовському саду, що тягся від намісницького палацу аж до підніжжя Мтацмінди. Почувши дзвоник, механічно підвівся, та тут же згадав, що він не в гімназії і що це не сигнал на урок, сів знову — заходити до зали не мав бажання. І взагалі — навіщо прийшов сюди? Не було б цієї зустрічі — не зробив би такого нерозважного вчинку...

Було тяжко на душі, і прикро, і соромно. Треба вертатися додому, впасти на постіль і плакати в самотині...

З липи раз у раз падали жовті листки і нишкли при землі, відходячи назавжди з життя — як секунди часу. І пропадуть ті листки, переміняться, стануть чимось іншим; і дерева, і птахи, і люди умруть. Тільки час відходить, та не вмирає і завжди існує таким, яким був, і все незмінно існує в його пам'яті — усе, що було, і твоє життя теж. Тільки зумій себе там знайти...

Обважніла зеленню київська весна 1846 року. Внизу — густі дніпровські луки, кручі, облиті молоком білого яблуневого цвіту, Андріївська церква потягнулась маківками в блакить і принишкла від бентеги за свою власну красу, мов наречена у шлюбних шатах, а вони втрюх ідуть понад кручами в бік Печерської лаври: юрист, чиновник канцелярії київського губернатора, елегантний, підтягнутий в окулярах — Микола Гулак; довговолосий, кострубатий і костолиций ад'юнкт-професор Київського університету Микола Костомаров і Тарас Шевченко — у довгому сірому сурдуті з оксамитовим коміром, безвусий, з бакенбардами, граційний і веселий.

Це було після того, як Костомаров виголосив в університеті габілітаційну лекцію, про яку заговорило все студентство. На той час із Седнева до Києва приїхав Шевченко, і Костомаров запросив прославленого поета до себе в гості до квартири на Хрещатику.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ